

ОСОБЛИВОСТІ КРЕДИТНИХ ОПЕРАЦІЙ НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

На зламі епохи середньовіччя і раннього нового часу єврейське населення Європи знайшло надійний прихисток на землях Польщі і Великого князівства Литовського, в той час як в європейських державах воно було поза законом і переслідувалося релігійними фанатиками. Частина євреїв проживала на етнічних українській землях, зокрема, Волині, про що свідчать актові матеріали. Ці документи дають змогу з'ясувати соціально-економічний аспект, а також юридично-правовий статус євреїв на Волині. Дослідження ж єврейської економіки на мікрорівні, зокрема, кредитної діяльності у контексті поземельних відносин, сприятиме глибшому і детальнішому розкриттю важливих соціально-економічних проблем ранньомодерного суспільства загалом.

Попри зростання інтересу до історії євреїв на теренах України, поза увагою дослідників залишається розробка проблем економічного спрямування періоду XIV – першої половини XVII ст. Серед відомих автору робіт останніх 10 років, присвячених історії євреїв в Україні, питання єврейської економіки не висвітлено достатньою мірою в узагальнюючій праці Я. Хонігсмана і А. Наймана¹. Натомість значний внесок у дослідження історії євреїв на українських землях зробили вчені XIX – поч. XX ст. Найбільш авторитетним серед них був проф. С. Бершадський, котрий зібрав і видав (1882 р.) документи Литовської Метрики, що стосувалися історії литовських євреїв кінця XIV – середини XVI ст.², а наступного року написав ґрунтовну монографію, в якій на високому аналітичному рівні та широкій джерельній базі дослідив юридичне і суспільне положення литовських євреїв зазначеного періоду³. Цінну інформацію містить його нарис про Аврама Єзофовича Ребичковича – підскарбія земського, члена Ради Великого князівства Литовського⁴, в якому простежено політичну кар'єру єврея, зроблену завдяки вдалій кредитній і торгівельній діяльності, а також прийняттю християнства.

Слід також виділити і роботи польських істориків, в яких вони так чи інакше торкалися проблем єврейської економіки. Це, зокрема, двотомна праця С. Кутшеби⁵, роботи М. Балабана про львівських євреїв⁶. Окреме монографічне дослідження М. Схорра присвячене історії євреїв у Перемишлі до кінця XVIII ст.⁷, і в його ж статті зображено специфіку устрою єврейських громад у Польщі⁸.

Хоча зазначені роботи певною мірою висвітлюють проблеми єврейської економіки, однак вони не дають вичерпної відповіді на

питання їх кредитної діяльності на Волині. Виходячи з цього, метою запропонованої розвідки є дослідження особливостей здійснення кредитних операцій* волинських євреїв у другій половині XVI ст.

Актові матеріали проливають світло на характер життя і діяльності тієї незначної частини єврейського населення Волині, яке проживало виключно в містах. Найбільша кількість таких поселень зустрічається у трьох адміністративних центрах Волині – Луцьку, Кременці і Володимирі. Характерно, що єврейські громади зосереджувалися тут компактно: на одній вулиці, яка в кожному з них традиційно носила назву "улиця Жидовская". Така ситуація простежується і в інших містах Великого князівства та Корони Польської. Зокрема, велика громада євреїв проживала на Жидовській вулиці у Львові⁹. Євреїв можна було також побачити і в селах та шляхетських маєтках, однак лише в ролі орендарів чи відкупщиків мит. У правовому відношенні євреї урівнювалися з міщанами, однак нерідко їм надавалися королівські привілеї, що вигідно вирізняли їх правове і економічне становище. Економічну основу життя волинських євреїв, як і литовських та польських, визначали торгівля, промисли, ремесло, а також, значною мірою, кредитна діяльність.

Найпоширенішим способом надання євреями кредитів шляхті було оформлення орендних договорів. У такому разі кредитор надавав певну суму грошей, повернення яких гарантувалося визначеними в договорі умовами: користування об'єктом оренди з отриманням прибутків на власну користь. Кожний орендний договір мав особливий, відмінний характер, специфіка якого визначалася кількома обставинами, для з'ясування яких звернемося до безпосереднього розгляду цих угод.

Із орендного договору від 15 грудня 1557 р. дізнаємося, що кременецькі євреї Левон Іцхакович і Песак Хаймович орендували горілчані корчми в м. Кременці терміном на 3 роки в сумі 300 кіп грошів литовських, при цьому виплата мала здійснюватися щоквартально. Згідно з умовою договору, орендатори повністю розпоряджалися горілчаною продукцією і до того ж сплачували податок в 3 копи грошів щорічно "на замок"¹⁰.

Маємо підстави вважати, що цей кредит був вигідний для його надавачів, про що свідчить, по-перше, один із найприбутковіших на той час об'єктів оренди і, по-друге, горілчані корчми орендувались вже не один раз перед цим, а останніми кредиторами були також кременецькі євреї Машей і Януш Давидовичі та Єско Хескилович. За умовами іншого договору від 29 червня 1559 р. брестський єврей Єско

* Під кредитними операціями автор розуміє всі приватно-правові угоди (застави, оренди, позики, відкупи), а також королівські привілеї на право оренди мит, зборів, в результаті яких євреї виступали кредиторами (надавали певну суму грошей) і отримували з цього прибуток (процент з позики або з користування земельними володіннями, митницями тощо).

Шломич продовжував термін оренди млинів, горілчаних корчм, солодовень і броварень у Кременці ще на 3 роки. Орендна плата здійснювалася диференційовано: 180 кіп грошів литовських за млини і горілчані корчми, 60 кіп грошів – за броварні і солодовні. Було також оговорено, що кредитор зобов'язувався надавати безкоштовні млинарські послуги для потреб Кременецького замку¹¹.

Особливий інтерес у кредитній діяльності євреїв на Волині викликали оренди мит, користування якими приносило значні прибутки кредиторам. Приміром, у 1560 році кременецький єврей Якуб Феліксович орендував замкове мито з млинів, броварень, солодовень, пивних, медових і горілчаних корчем терміном на 3 роки у сумі 600 кіп грошів литовських щорічної виплати. Перед цим згадане мито було орендоване євреєм, королівським підданим (в документі ім'я не означено) на значно меншу суму – 450 кіп грошів литовських¹². У договорі також зазначено, що прибутки від заарештованих контрабандних товарів, а також "корчемних напоїв" повинні розподілятися порівну між королівською казною і кредитором. Цього ж року було укладено орендний контракт між Мойсеєм Агроновичем, Якубом Єсковичем Оводею і Якубом Давидовичем з одного боку, і кременецьким старостою Петром Семашком з іншого. Згідно з умовами договору євреї орендували "мыта всякого ярмолочного отъ коней и быдла только, а не головного къ тому корчмы медовые, пивные и горелчаные въ селах кременецкихъ нашихъ в Лепесовце а у Вороньянахъ" на 3 роки з виплатою по 60 кіп грошів литовських щорічно¹³.

Надання кредитів в обмін на орендування різних мит було справою вигідною і прибутковою не лише для євреїв, а й для королівської влади, яка завжди могла розраховувати на отримання позичок від перших. Нерідко конкурентами євреїв-кредиторів у цій справі ставали підприємливі шляхтичі. Особливою активністю відзначалася шляхетська родина Борзобагатих-Красенських. Однак, у більшості випадків шляхті так і не вдалося монополізувати такий вид економічної діяльності. Про невдалу спробу орендування мита з пивних комор і прикоморків на Волині свідчить документ від 1564 року. Внаслідок неспроможності справно і вчасно збирати податки з означеного мита, королівські дворяни Михайло Єлович-Малинський і Василь Загоровський змушені були передати цю оренду євреям, підляським митникам, на тих самих умовах, тобто терміном на 3 роки в сумі 3900 кіп грошів литовських¹⁴. А ще раніше, у 1561 році, Іван та його син Василь Борзобагаті-Красенські також передали в річну оренду за 400 кіп грошів литовських луцькому єврею Єську Мошієвичу Дубровицьку митницю з правом стягання усталених митних зборів з усіх купців, крім турецьких і вірменських, що торгують у Москві, а також тих, що прямують на Ровенський ярмарок¹⁵. Як бачимо, євреї-орендарі намагалися взяти під свій контроль основні стратегічні галузі

економіки Волині.

Окрім конкуренції, траплялися і випадки співпраці шляхти та євреїв у сфері кредитування. Про це свідчить договір від 2 серпня 1594 р., за яким новозбаразький єврей Єфраїм спільно з шляхтичем Миколою Вонсовичем взяв в оренду від кн. Петра Збаразького м. Новий Збараж і приналежні до нього села терміном на 3 роки за 9100 золотих польських¹⁶.

Однак, успішну кредитну діяльність вдавалось провадити далеко не всім єврейським родинам. На Волині – це вузьке коло найбільш успішних кредиторів. Серед них можна виділити Давида Шмерлевича та Айзака Бородавку, які, зокрема, у 1566 р. взяли на відкуп мита не лише на Волині, а й у всіх "украинных землях Великого князства Литовского". У договорі оговорена і сума відкупу: 3000 кіп грошів литовських у мирний час і 2000 кіп грошів литовських за умови війни з Московською державою¹⁷. У такий спосіб кредитор застраховувався від втрати прибутків.

Частими були і випадки розорення внаслідок невдалого укладення коштів в оренди чи відкупи. Так, луцький єврей Хозько Єсламович вимушений був повернути маєток, який тримав в оренді багато років за 80 кіп грошів литовських¹⁸, а із королівського листа від 18 березня 1567 р. дізнаємося, що на володимирського єврея Ізраїля був накладений арешт, виданий постановою суду, за борги вже згадуваному нами Івану Борзобагатому-Красенському¹⁹.

Поширеним способом здійснення кредитних операцій було надання євреями позичок, повернення яких гарантувалося оформленням боргових записів або заставних угод. Стосовно заставних контрактів, то за матеріалами луцьких гродських і земських книг можна зробити певні обрахунки. Так, в більшості випадків (60%) євреї виступали в ролі кредиторів, а в решті випадків (40%) – в ролі заставників. Показово, що вони надавали кредити на досить значні суми (в середньому 500-700 кіп грошів литовських), однак, із незначним ризиком: угоди укладали в основному на один рік, до того ж під "зарукою совито", тобто страхували вкладені гроші в подвійній сумі²⁰.

Яскравим прикладом може слугувати заставна угода від 16 червня 1565 р. кн. Льва Олександровича Сангушковича-Кошерського з луцьким євреєм Батком Мисановичем і його сином Мошкою. Згідно з договором перший позичав в останніх 716 кіп грошів литовських терміном на півроку, на умові "а если бы не отдалъ и чимъ бы колвекъ похибилъ, тогда буду имъ виненъ совито платити и грошь грошемъ навязовати", і, разом з тим, надавав в їх розпорядження свої маєтки Мезів і Смолів²¹. Євреї також надавали шляхті кредити без застави нерухомості, тобто оформляли угоди про боргове зобов'язання. Приміром, шляхтич Януш Угриновський позичив у луцького єврея Хазка Єсмановича 100 кіп грошів литовських з

щорічним "накладом" (відсотком. – А.Б.) в 25 кіп грошів литовських, тобто 25% річних. Ця грошова позичка закріпилася борговим записом від 16 липня 1568 р. і була внесена до актової книги Луцького гродського суду²².

Слід відмітити, що євреї надавали кредити не лише шляхті, а й один одному. Досить детальне боргове зобов'язання зустрічаємо в реєстрі від 7 липня 1568 р. За умовою договору володимирський єврей Мошка Майкович Підставка позичив у гродненського єврея Мошки Абрімовича 300 золотих польських терміном на 1 рік. У випадку невчасної виплати боргу він зобов'язувався передати кредиторі свій будинок, лавку і все рухоме та нерухоме майно. Підставка не зміг здійснити виплату у визначений термін, однак домовився з Мошкою Абрамовичем про відстрочку "до збору ярморку Володимирського, который маеть быть въ року 1569". За наступної невиклати, як зазначалося у контракті, кредитор отримував право без суду ввійти у володіння боржника і користуватися його майном до виплати всього боргу²³.

Траплялися випадки, коли впливові на Волині шляхтичі чи князі відмовлялися повертати євреям їхні кредити. Це, зокрема, підтверджено скаргою луцького єврея Батка Мисановича від 8 березня 1552 р. на кн. Дмитра Федоровича Сангушка, що останній із суми боргу в 300 кіп грошів литовських, оформлених борговим записом, виплатив Батку лише 100, і, окрім того, взяв у нього ще 22,5 кіп грошів литовських, але вже без запису²⁴. В деяких випадках для встановлення справедливості євреї були вимушені звертатися до суду²⁵, і досить часто до королівського, оскільки у Великому князівстві вони вважалися підданими короля*.

Таким чином, на основі викладеного матеріалу можна зробити певні висновки:

1) надання кредитів відіграло важливу роль в економічній діяльності євреїв на Волині у другій половині XVI ст.

2) найпоширенішою формою єврейського кредитування було надання позик, забезпечених земельними володіннями шляхти на умовах оренди, рідше застави. На Волині євреї орендували більше

* А окремим універсалом від 10 березня 1570 р. Сигізмунд Август постановив, що всі євреї-орендатори повинні підлягати під юрисдикцію лише королівського суду (ЦДІА України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 170 зв.-171); Про турботу короля над євреями свідчать також охоронні грамоти та укази, які зазивали міщан та інших мешканців Великого князівства сприяти євреям у зборі поборів і мит. Це, наприклад, "Грамота Сигізмунда-Августа к жителям великого княжества Литовского, предписывающая им прекратить угрозы и оскорбления, наносимые євреям, сборщикам таможенных пошлин. 1567 г. ноября 13", а також "Грамота Сигізмунда-Августа, взвещающая об отдаче на год в откуп таможенных пошлин євреям: Менделю Изаковичу и Липману Шмерлевичу, и приглашающая всех жителей великого княжества Литовского оказывать откупщикам возможную помощь при сборе пошлин и не способствовать тайному провозу товаров. 1568 г. октября 20" // Грамоты Великих князей Литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией В. Антоновича и К. Козловского. – К., 1868. – С. 111-113, 145-148.

ніж третину всіх земель, а також право збору найбільш прибуткових видів податків²⁶.

3) серед успішних кредиторів можна виділити вузьке коло єврейських родин, таких як Бородавки, Єсмановичі, Шмерлевичі, Мисановичі, які інвестували свої кошти не лише в економіку Волині, але і всього Великого князівства Литовського.

4) подальші дослідження у даному напрямку дозволять більш ґрунтовно і детально висвітлити роль і місце євреїв в господарській структурі Великого князівства і Корони Польської, а також з'ясувати суперечливі і неоднозначні проблеми міжстанових і міжнаціональних відносин на українських землях ранньомодерного часу.

Annotation

In the article is analysed the credit activity of Jews on Wolynia in the second half of the XVI century on the basis of act materials. Author made the conclusion that the credit activity was one of the most important form of the economy of Jews on Wolynia, and one of the most extended form of granting of credit was the legalization of rent contract.

Аннотація

В даній статті на основі актових матеріалів розглядається кредитна діяльність євреїв на Волині в другій половині XVI ст. Автор приходить до висновку, що кредитна діяльність відігравала одну із важливих ролей економіки євреїв на Волині, а найбільш розповсюдженою формою надання кредиту було оформлення орендного договору.

¹ Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины. Краткий очерк истории. – Ч. 1. – К., 1993.

² Бершадский С. А. Документы и регесты к истории литовских евреев. – Т. II. 1550-1569. – СПб., 1882.

³ Бершадский С. А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии 1388-1569 гг. – СПб., 1883.

⁴ Бершадский С. А. Аврам Езофович Ребичкович, подскарбий земский, член Рады Великого княжества Литовского. Отрывок из истории внутренних отношений Литвы в начале XVI в. // Киевская старина. – К., 1888. – Т. XXII. – С. 467-499.

⁵ Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. – Т. I. Korona. – Lwów, 1912; Т. II. Litwa. – Lwów, 1914.

⁶ Bałaban M. Żydzi lwowscy na przełomie XVI-XVII wieku. – Lwów, 1906; Ejusd. Dzielnica żydowska. Jej dzieje i zabytki. – Lwów, 1909.

⁷ Schorr M. Żydzi w Przemysłu do końca XVIII w. – Lwów, 1909.

⁸ Schorr M. Organizacya żydów w Polsce// Kwartalnik historyczny. – 1899. – Т. XIII.

⁹ Bałaban M. Żydzi lwowscy... – S. 16-18.

¹⁰ Бершадский С. А. Документы и регесты... №77. – С. 62.

¹¹ Там же. – №101. – С. 69.

- 12 Там же. – №125. – С. 79. Ця угода також опублікована у збірнику документів: Торгівля на Україні XIV – сер. XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В. М. Кравченко, Н.М. Яковенко – К., 1990. – №63. – С. 90-91.
- 13 Там само. – №125. – С. 81. Ця угода також опублікована у збірнику документів: Торгівля на Україні... – №62. – С. 89.
- 14 Там само. – №188. – С. 127-128.
- 15 Торгівля на Україні... – №67. – С. 95.
- 16 Архив ЮЗР. – К., 1876. – Ч. 6. – Т. I. – С. 233-239.
- 17 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІА України) – Ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 65 зв.-67 зв. Айзак Бородавка також орендував Луцьку, Володимирську, Кременецьку, Ковельську, Заславську, Дубровицьку і Янушпільську митні комори. Це право надав йому король Сигізмунд-Август в привілеї від 24 грудня 1568 р. Там же. – Спр. 12, арк. 9-10.
- 18 Бершадский С. А. Документы и регесты... – №229. – С. 149.
- 19 Там же. – №256. – С. 193.
- 20 Див. детально: Блануца А. Євреї в системі землеволодіння на Волині в другій половині XVI ст. (за матеріалами актових книг Луцького повіту) // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2003. – № 2 (14). – С. 85, а також таблиця № 3. – С. 87-88.
- 21 Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. VI. – К., 1911. – С. 290-299; Бершадский С. А. Документы и регесты... – №229. – С. 149. (у цьому реєстрі С. Бершадський помилково подає суму кредиту в 300 кіп грошів литовських).
- 22 ЦДІА України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 170 зв.-171.
- 23 Бершадский С.А. Документы и регесты... – №277. – С. 208-209.
- 24 Там же. – №29. – С. 26.
- 25 Цікавий матеріал з цього приводу міститься у реєстрі від 10 грудня 1551 р. Холмський єврей Авраам Мошеєвич подав до суду скаргу про те, що луцький староста кн. Андрій Сангушкович-Кошерський не виплатив йому борг у сумі 34,5 кіп грошів литовських і 6,5 польських золотих, а також 7 кіп і 33 гроша литовських, взятих слугою кн. Кошерського в Любліні. Заперечуючи докази єврея, князь представив суду квитанцію, в якій начебто Авраам Мошеєвич визнавав себе повністю задоволеним своїми претензіями до князя. Документ було засвідчено трьома печатками. Єврей також виклав свій погляд на справу. Він пояснив суддям, що особи, які приклали свої печатки до квитанції, були зацікавленими у вирішенні справи на користь кн. Кошерського: двоє з них – слуги луцького гродського суду, а третій – слуга самого князя. Вислухавши заяви двох сторін, суд квитанцію "на сторону отложил" і виніс вирок, згідно з яким, князь був зобов'язаний задовольнити всі претензії холмського єврея у півторамісячний термін (Бершадский С.А. Документы и регесты... – №25. – С. 24-25).
- 26 Дана теза підтверджена висновками, зробленими на основі аналізу джерел локального характеру. Див.: Блануца А. Євреї в системі землеволодіння... – С. 83-89.